

Dołęga, Józef M.

Z podstawowych zagadnień języka

Studia Teologiczne 8, 291-308

1990

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JÓZEF M. DOŁĘGA

Z PODSTAWOWYCH ZAGADNIĘŃ JĘZYKA

Treść: I. Definicja języka; II. Problem genezy języka; III. Charakterystyka języka ludzkiego; IV. Aspekty filozoficzne języka; Zakończenie.

WSTĘP

Język pełni podstawową rolę w rozwoju osobniczym człowieka oraz w rozwoju kulturowym i cywilizacyjnym ludzkości. Dlatego problematyka związana z językiem jako środkiem rozwoju i językiem jako środkiem porozumienia jest w centrum zainteresowań ośrodków naukowych świata i Polski w końcu XX wieku.

Nazwa „język” wchodzi do podstawowych terminów i pojęć występujących w tym artykule. Ustalenie jej znaczenia na początku artykułu (I) pozwoli Czytelnikowi na lepsze zrozumienie tej bogatej i zróżnicowanej problematyki. Następnie podejmiemy problem genezy języka (II) w aspekcie ontogenetycznym i filogenetycznym. W aspekcie ontogenetycznym wskażemy na biologiczne i środowiskowe podstawy mowy artykułowanej i języka, natomiast w aspekcie filogenetycznym zasygnalizujemy kopalne świadectwa rozwoju mowy artykułowanej i języka oraz ewolucję komunikacyjnego systemu ludzkiego. W kolejnym punkcie przedstawimy charakterystykę języka ludzkiego (III), analizując jego cechy istotne oraz omawiając główne typy języków. W aspektach filozoficznych języka (IV) uwzględnimy systemowe ujęcie problematyki języka i jego filozofię.

I. DEFINICJA JĘZYKA

Punktem wyjścia konstrukcji i analizy definicji języka będą określenia języka jako środka przekazu informacji. Autorzy *Małego słownika terminów i pojęć filozoficznych* określają język jako „zespół środków służących do przekazywania informacji, w szczególności zaś system znaków mówionych lub pisanych służących do porozumienia się między ludźmi” lub „układ złożony ze zbioru wyrażań prostych i reguł znaczeniowych”.¹ Określenie to wskazuje na współczesną problematykę języka,

¹ *Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych*, oprac. A. Podsiad i A. Więkowski, Warszawa 1983, s. 175.

związaną z teorią informacji i komunikacji oraz na pewne ujęcia całościowe związane z użytymi terminami „system” i „układ”. Nie podejmujemy bliższej analizy terminów: „system”, „informacja”, „komunikacja”, ponieważ wykroczyłyby to znacznie poza ramy zakreślone w tym artykule.

Podobną treść, dotyczącą języka, zawiera określenie Tadeusza Milewskiego, który uważa, że „językiem nazywamy to, co w mowie jest równocześnie społeczne, trwałe i abstrakcyjne”.² Określenie to zawiera terminy do bliższego sprecyzowania.

Pierwszym wyrażeniem, które wymaga wyjaśnienia, to „mowa ludzka”. Według T. Milewskiego³ mowa służy do przekazu informacji, porozumienia się osób i obejmuje kilka faz, jest to proces mówienia realizowany przy pomocy dźwięków artykułowanych. Proces ten obejmuje zjawiska psychiczne i czynności anatomiczno-fizjologiczne nadawcy. Dalej zawiera fazę zrozumienia słów nadawcy przez odbiorcę. Następną fazą mówienia jest tekst, który po ustaleniu może istnieć niezależnie od nadawcy i odbiorcy w systemie znaków językowych. Dalszą fazą mowy jest język, który jest systemem wyrazów i reguł wyabstrahowanych z zapamiętanych tekstów. Język charakteryzuje się trzema cechami: społeczną, trwałą i abstrakcyjną. Przez aspekt społeczny języka rozumiemy to, że jest on tworem ponadindywidualnym, jest on ogólnym systemem norm porozumiewania się w danym społeczeństwie ludzkim. Przez trwałość rozumie się istnienie języka w czasie w przeciwieństwie do procesów przemijających, którymi są mówienie i rozumienie. Abstrakcyjność języka występuje dlatego, że wyrazy i reguły gramatyki nie odnoszą się do konkretnych poszczególnych zjawisk, ale do abstrakcyjnych ich klas lub do ogólnych relacji między nimi. Wydaje się, że wyróżnione przez T. Milewskiego fazy mowy ludzkiej mają uzasadnienie w ontogenetycznym rozwoju mowy człowieka, układając się w czasie w następującej kolejności: mówienie, zrozumienie, tekst, język. Być może, że proces ten również podobnie przebiegał w filogenezie człowieka.

Po tych wstępnych rozważaniach nad językiem można by zaproponować następującą jego definicję:

Język jest to system znaków służący do komunikacji międzyludzkiej.

Definicja ta jest bardzo ogólna i abstrakcyjna. Niemniej ujmuje istotę języka ludzkiego naturalnego oraz języków sztucznych. Oczywiście, że w treści wyrażenia „system znaków” zawiera się to wszystko, co rozumiemy pod pojęciami: znaku, systemu i komunikacji w tradycji filozoficznej oraz w literaturze współczesnej.⁴ Tutaj natomiast możemy

² T. Milewski, *Językoznawstwo*, Warszawa 1969, s. 5; tenże, *Introduction of the study of language*, Hague 1973, s. 7.

³ T. Milewski, *Językoznawstwo*, s. 5-8.

⁴ E. Wolicka, *Byt i znak — Filozoficzne podstawy semiotyki Jana od św. Tomasza*, Lublin 1982; R. Jakobson, *W poszukiwaniu istoty języka*, red. naukowa M. R. Mayenowa, t. 1 i 2, Warszawa 1989; J. Lalewicz, *Komunikacja językowa i literatura*, Wrocław 1975; L. Grzesiuk, *Style komunikacji interpersonalnej*, Warszawa 1979.

już uświadomić sobie — za Antonim B. Stępiem⁵ — że przez język rozumiemy zespół znaków służący do porozumiewania się między ludźmi, do komunikowania, wyrażania i uzyskiwania czegoś.

II. PROBLEM GENEZY JĘZYKA

Zagadnienie genezy języka może być rozpatrywane w aspekcie ontogenezy człowieka i w aspekcie jego filogenezy. Aspekt ontogenetyczny związany jest z psychicznym rozwojem dziecka, a tym samym z psychologią rozwojową i antropologią ontogenetyczną. Natomiast aspekt filogenetyczny genezy języka ludzkiego jest związany z antropologią filogenetyczną, a zwłaszcza z zagadnieniem antropogenezy. Przechodzimy obecnie do zaprezentowania tych problemów.

1. Zagadnienie genezy języka w aspekcie ontogenetycznym

Badania naukowe genezy języka ludzkiego w aspekcie ontogenetycznym mają charakter interdyscyplinarny. Pobieżny przegląd literatury przedmiotu wskazuje na występowanie tego problemu w różnych dyscyplinach naukowych. W literaturze tej można wyróżnić prace z zakresu neurofizjologii,⁶ w których na podstawie metod klinicznych opisano ośrodki mowy w mózgu, które są podstawą neurofizjologiczną rozwoju języka w ontogenezie człowieka. Następną grupę stanowią prace z neuropsychologii,⁷ psychologii,⁸ psycholingwistyki⁹ i językoznawstwa.¹⁰

5 A. B. Stępień, *Wprowadzenie do metafizyki*, Kraków 1964, s. 224; por. F. Kovačs, *Struktury i prawa językowe*, tłum. M. Sysak-Borońska, Wrocław 1977, s. 39-67.

6 Por.: W. Penfield and L. Roberts, *Speech and brain — mechanisms*, Princeton 1959; K. S. Lashley, *Brain mechanisms and intelligence — A Quantitative study of injuries to the brain*, New York 1963; J. Konorski, *Integracyjna działalność mózgu*, Warszawa 1969; J. Z. Young, *Model i mózg*, tłum. S. Bogusławski, Warszawa 1968; M. A. Arbib, *Mózg i jego modele*, tłum. S. Bogusławski i S. Weinfeld, Warszawa 1977; B. Zernicki, *Mózg*, Wrocław 1983; tenże, *Czuwający mózg izolowany*, Warszawa 1986.

7 Por.: R. Kainz, *Psychologie der Sprache*, t. 3: *Physiologische Psychologie der Sprachvorgänge*, Stuttgart² 1965; J. Lhermitte, *Le Cerveau et la pensée*, Paris (brw); J. Trąbka, *Neurofizjologiczne podstawy świadomości*, Przegląd Psychologiczny, 18 (1969) 3-14; M. Maruszewski, *Mowa a mózg — Zagadnienia neuropsychologiczne*, Warszawa 1970; *Psychofizjologia*, wybrał i opracował K. Jankowski, Warszawa 1971.

8 Por.: R. Kainz, *Psychologie der Sprache*, t. 1: *Grundlagen der allgemeinen Sprachpsychologie*, Stuttgart³ 1962; S. Szuman, *Rozwój treści słownika dzieci — Zagadnienia i niektóre wyniki badań*. W: *O rozwoju języka i myślenia dzieci*, pod red. S. Szuman, Warszawa 1968, s. 19-95; M. Przetacznikowa, *Rozwój rozumienia struktury i funkcji zdań w mowie dziecka*. W: tamże, 383-629; L. Gerpertowa, *Rozwój rozumienia i posługiwania się przez dzieci pojęciami określonymi przez przysłówki i przyimki*, tamże, s. 149-381; W. Tłokiński, *Mowa — przegląd problematyki dla psychologów i pedagogów*, Warszawa² 1986.

9 I. Kurcz, *Psycholingwistyka — Przegląd problemów badawczych*, Warszawa 1978; *Wiedza a język*, t. 1: *Ogólna psychologia języka i neurolingwistyka*, pod red. I. Kurcz, G. W. Shugar, B. Bokus, Wrocław 1987; t. 2: *Język dziecka*, pod red. I. Kurcz, G. W. Shugar, B. Bokus, Wrocław 1987.

10 Por.: J. J. Katz, *Philosophie der Sprache*, Frankfurt am Main 1969; C. F. Hockett, *Kurs językoznawstwa współczesnego*, tłum. Z. Topolińska, M. Jurkowski, 1968; Tenże, *Animal „languages” and human language*. W: *The evolution of man a capacity for culture*, arranged by J. N. Spuhler, Detroit 1965, s. 40-53;

W neuropsychologii przy zagadnieniu genezy mowy i języka bada się zależności pomiędzy zjawiskami psychicznymi i zjawiskami neurofizjologicznymi w ontogenetycznym procesie rozwoju mowy i języka u człowieka. W pracach psychologicznych podejmuje się badania naukowe uwarunkowania biologicznego, biopsychologicznego i społecznego powstawania i rozwoju mowy i języka w osobniczym rozwoju dziecka oraz zwraca się uwagę na różnego rodzaju patologie występujące w tym procesie. W językoznawstwie natomiast prowadzi się badania naukowe nad strukturą języka, jego uwarunkowaniami genetycznymi i środowiskowymi, strukturami gramatycznymi i fonologicznymi oraz nad zagadnieniami z zakresu filozofii języka i filogenezy języka.

W rozwoju ontogenetycznym mowy i języka u człowieka wyróżniamy podstawy biologiczne i uwarunkowania środowiskowe rozwoju mowy i języka.

A. Podstawy biologiczne genezy mowy i języka

W zespole uwarunkowań biologicznych rozwoju mowy i języka można wyodrębnić następujące grupy czynników: czynniki endogenno-genetyczne, endogenno-paragenetyczne i niegenetyczne, które determinują właściwości dziedziczne charakterystyczne gatunkowi ludzkiemu.¹¹ Odnośnie do genetycznego uwarunkowania mowy artykułowanej C. D. Darlington¹² wysunął hipotezę, że nawet fonetyczny obraz mowy w jednej populacji jest kontrolowany przez genotyp. Powyższa hipoteza — zdaniem C. Sterna¹³ — wymaga bardzo szczegółowych badań biologicznych i wnikliwego uzasadnienia. Jednakże można w naszych czasach stwierdzić, z całą pewnością, że zdolność do nauzenia się jakiegokolwiek języka jest zdeterminowana genetycznie,¹⁴ natomiast aktualizacja tych możliwości zależy od aktualnego środowiska, w jakim dziecko się znajduje.

W skład uwarunkowań biologicznych powstania i rozwoju mowy artykułowanej i języka wchodzi system nerwowy, który warunkuje ich prawidłowy rozwój. Szczególną rolę odgrywają w tym procesie neurofizjologiczne ośrodki mowy, półkula dominująca i niedominująca mózgu, mózgowie pola gnostyczne związane z pamięcią, nadawanie i odbiór mowy. Zagadnienia te ujmujemy tutaj w sposób syntetyczny, ponieważ

B. Malmberg, *Nowe drogi w językoznawstwie — Przegląd szkół i metod*, tłum. A. Szulc, Warszawa 1969; W. Mańczak, *Z zagadnień językoznawstwa ogólnego*, Wrocław 1970; J. Lyons, *Wstęp do językoznawstwa*, Warszawa 1975; R. Stopa, *Powstanie mowy ludzkiej w oświetleniu antropologii i językoznawstwa*, Przegląd Antropologiczny, 22 (1956) nr 2 s. 333-464; M. Jurkowski, *Od wieży Babel do języka kosmitów — O językach sztucznych, uniwersalnych i międzynarodowych*, Białystok 1986; A. Heinz, *Język i językoznawstwo — Wybór prac*, Warszawa 1988.

11 Por.: S. W. Ślaga, *Człowiek w perspektywie nauk przyrodniczych*. W: *Aby poznać Boga i człowieka*, pod red. B. Bejze, cz. 1: *O człowieku dziś*, Warszawa 1974, s. 29-31; N. Wolański, *Rozwój biologiczny człowieka*, cz. 1, Warszawa⁹ 1986, s. 66-211; *Czynniki rozwoju dziecka — Wstęp do ekologii człowieka*, pod red. N. Wolański, Warszawa 1972, s. 57-161.

12 Cytuję za C. Sterna, *Podstawy genetyki człowieka*, tłum. A. Gądek, J. Taton, Warszawa 1967, s. 534.

13 C. Stern, *Podstawy genetyki człowieka*, s. 534.

14 Por.: J. Konorski, *Integracyjna działalność mózgu*, s. 200; A. M. Clarke, *Upośledzenie umysłowe*, tłum. pod red. Z. Manterys, Warszawa 1968; S. L. Rubinsztein, *Podstawy psychologii ogólnej*, Warszawa² 1964, s. 556; I. Kurcz, *Język i mowa*, W: *Psychologia*, pod red. T. Tomaszewski, Warszawa 1975, s. 411-485.

szerszą analizę tych zagadnień przeprowadziłem w pracy: *Implikacje filozoficzne naukowego ujęcia zagadnienia pochodzenia mowy ludzkiej*.¹⁵

a. Mózg ujmujemy jako narząd składający się ze struktur funkcjonalnie zróżnicowanych, z których każda pełni w regulacji zachowania swoistą rolę i zapewnia prawidłowy przebieg różnych czynności. Dopiero współdziałanie wielu takich struktur w jednym układzie funkcjonalnym stanowi anatomiczne i fizjologiczne podłoże — „narząd mózgowy” — regulujący przebiegiem danej czynności.¹⁶

Lokalizacja określonych ośrodków w mózgu jest rozumiana przez neurofizjologów jako przyporządkowanie funkcji cielesnych i psychicznych określonym ośrodkom w mózgu.¹⁷ Odkrycie przez P. Broca w 1861 roku zależności, jaka zachodzi między czynnościami mowy a trzecim zawojem czołowym lewej półkuli mózgu, stało się podstawą współczesnej nauki o lokalizacji funkcji mowy w mózgu, a tym samym podstawą biopsychiczną procesu nauki języka. Od okolicy Broca w mózgu zależy subtelna koordynacja ruchów elementarnych języka, warg, podniebienia miękiego i szczęk — co jest warunkiem poprawności artykułowanej mowy człowieka.¹⁸ W oparciu o prace badawcze M. Maruszewskiego¹⁹ możemy stwierdzić z dużym prawdopodobieństwem, że ośrodek ruchowy mowy istnieje jako złożony układ funkcjonalny, który tworzą rozmaite okolice obszaru mowy półkuli dominującej. Okolica korowa, która warunkuje funkcje mowy — zdaniem J. Konorskiego²⁰ — znajduje się

15 J. M. Dołęga, *Implikacje filozoficzne naukowego ujęcia zagadnienia pochodzenia mowy ludzkiej*. W: *Z zagadnień filozofii przyrodznawstwa i filozofii przyrody*, pod red. K. Klósak, t. 2, Warszawa 1979, s. 299-368.

16 Por.: M. Maruszewski, *Mowa a mózg*, s. 72, por. s. 56. Do badań związku mowy z mózgiem stosuje się metody kliniczne, por.: J. Haftek, S. Toczek, *Zaburzenia mowy w ogniskowych uszkodzeniach okolicy czołowej dominującej półkuli mózgu*. W: *Rozprawy Wydziału Nauk Medycznych Polskiej Akademii Nauk*, 6 (1962) nr 2 s. 93-108; H. Kuźniewska, *Analiza zaburzeń mowy w ogniskowych uszkodzeniach okolicy skroniowej dominującej półkuli mózgu*, tamże, s. 35-54; A. Łuria, *Zaburzenia wyższych czynności nerwowych wskutek ogniskowych uszkodzeń mózgu — Wprowadzenie do neuropsychologii*, tłum. pod red. I. Walda, Warszawa 1967; J. Konorski, *Rozwój poglądów na mechanizmy fizjologiczne mowy w świetle badań nad afazją*. W: *Zagadnienia Patofizjologii Wyższych Czynności Nerwowych po Uszkodzeniach Mózgu*, 1 (1970) 5-116; J. Szumska, M. Celiński, *Analiza zaburzenia mowy w przypadku afazji słuchowerbalnej*, tamże, s. 203-210.

17 Por.: T. Wojciechowski, *Problem lokalizacji funkcji w mózgu*, *Roczniki Filozoficzne*, 10 (1962), nr 4 s. 22, 25-26; D. D. Hebb, *Podręcznik psychologii*, tłum. J. Pałaczyński, J. Siuta, Warszawa 1969, s. 66; M. Maruszewski, J. Reykowski, T. Tomaszewski, *Psychologia jako nauka o człowieku*, Warszawa 1969, s. 64-65; J. Konorski, *Podstawy fizjologii wyższych czynności nerwowych*. W: *Konferencja naukowa poświęcona nauce Pawłowa*, Warszawa 1952, s. 37-68; A. Kuniński, *O zależnościach struktury i funkcji kory mózgowej*, tamże, s. 85-101; P. Chauchard, *Introduction neurobiologique, les conditions organique de la conscience*. W: *Psychisme animal et âme humaine*, Paris 1953, s. 19-47; A. Latawiec, *Wokół pojęcia świadomości*, *Studia Philosophiae Christianae*, 24 (1988) nr 1 s. 47-60.

18 S. L. Rubinsztajn, *Podstawy psychologii ogólnej*, s. 192; por.: E. Dural and A. Reed Charles, *Skeletal evidence of speech?* *American Journal of Physical Anthropology*, 18 (1960) nr 2 s. 153-156; E. Schneider, *Brain Weight Correlations Calculated from Original Results of Paul Broca*, tamże, 25 (1966) nr 2 s. 153-154.

19 M. Maruszewski, *Mowa a mózg*, s. 182, 183.

20 J. Konorski, *Integracyjna działalność mózgu*, s. 152.

w wieczku czołowym półkuli dominującej. Ponadto M. Maruszewski²¹ podaje za Aleksandrem Łurią następujące okolice mowy:

- 1 — czołowo — ciemieniowo — skroniową;
- 2 — skroniowo — ciemieniową;
- 3 — tylną — skroniową.

W badaniach obszaru mowy w mózgu należałoby wziąć pod uwagę nie tylko powierzchnię korową, ale strukturę „trójwymiarową” — obszar korowy i podkorowy. Struktury podkorowe i ich znaczenie w realizacji czynności mowy są mniej poznane od struktur obszaru mowy znajdujących się na powierzchni kory mózgowej.²²

b. W strukturze mózgu człowieka występuje zróżnicowanie półkul mózgowych. Badania przeprowadzone na zwierzętach nie potwierdzają u nich tego zjawiska. Dlatego uważa się tę cechę zróżnicowania funkcjonalnego półkul mózgowych za specyficzną ludzką.²³ Zróżnicowanie półkul mózgowych odnośnie regulacji czynności mowy występuje u wszystkich ludzi. Dominującą jest przeważnie lewa półkula,²⁴ a prawa półkula jest niedominującą i prawdopodobnie uczestniczy w regulacji czynności mowy tylko w znacznie mniejszym stopniu. Ta asymetria funkcjonalna mózgu wytwarza się na drodze rozwoju osobniczego.²⁵ Istnieją jednakże pewne minimalne różnice anatomiczne, które są nieprawdopodobnie małe w stosunku do różnic funkcjonalnych tych półkul.

Półkula dominująca składa się ze struktur nerwowych bezpośrednio biorących udział w regulacji czynności mowy i z okolic kory mózgowej, które nie wchodzi w mózgowy obszar mowy. Cały ten obszar, umiejscowiony w środkowej części półkuli, obejmuje niektóre okolice płata czołowego, ciemieniowego i należy do półkuli dominującej. Wysuwa się przypuszczenie, że w skład obszaru mowy wchodzi również głębiej położone struktury mózgowe, a nie tylko okolice kory mózgowej i bezpośrednio pod nimi znajdująca się istota biała.²⁶

Na podstawie przeprowadzonych badań i analiz J. Konorskiego, M. Maruszewskiego i innych,²⁷ można sformułować następującą tezę: kora mózgowa składa się pod względem architektonicznym z różnych pól specyficznym zróżnicowanych, z których własnościami związane są swoiste cechy funkcjonalne. Dla przykładu możemy tutaj podać, że funkcje gnostyczne mają swoje uwarunkowania neurofizjologiczne w półkuli dominującej, natomiast funkcje gnostyczne słabo związane z mową zależą od półkuli niedominującej.²⁸ Zgodnie z tym założeniem można przypuszczać, że pole gnostyczne znaków warunkowane jest ośrodkami neurofizjologicznymi znajdującymi się w półkuli dominującej, a pole prze-

21 M. Maruszewski, *Mowa a mózg*, s. 128.

22 Tamże, s. 133, por. s. 185, rozdział 4 §2.

23 Tamże, s. 106-107, 125; por.: W. Penfield and L. Roberts, *Speech and brain — mechanisms*, s. 89-102, 137.

24 M. Maruszewski, *Mowa a mózg*, s. 105, 108, 112, 120.

25 Tamże, s. 125.

26 Tamże, s. 292.

27 Por.: S. L. Rubinsztajn, *Podstawy psychologii ogólnej*, s. 197; T. Bili-kiewicz, *Psychiatria kliniczna*, Warszawa⁴ 1969, s. 309-324; M. A. Arbib, *Mózg i jego modele*, s. 19, 306.

28 J. Konorski, *Integracyjna działalność mózgu*, s. 127.

strzenno — wzrokowe uwarunkowane jest ośrodkami półkuli niedominującej.²⁹

c. Wśród wielu funkcji, związanych z czynnością mowy, znajduje się funkcja pamięci przemijającej (świeżej), która w innej terminologii nosi nazwę pamięci bezpośredniej. Pamięć przemijająca³⁰ (świeża lub bezpośrednia) ma charakter dynamiczny i spełnia podwójną rolę: prospektywną i retrospektywną. Funkcja prospektywna występuje przy programowaniu aktów behawioralnych, które osobnik ma wykonać, natomiast funkcja retrospektywna odnosi się do aktów behawioralnych już wykonanych, które trwają w polu naszej pamięci świeżej.

Podłożem neurofizjologicznym³¹ tej pamięci są zamknięte obwody neuronów reprezentowane przez pętle korowo — wzgórzowe. Każda okolica gnostyczna jest dwukierunkowo związana z odpowiednim wzgórzowym „jądrem asocjacyjnym”. Percepcja danego wzorca bodźcowego wywołuje impulsy nerwowe, które przechodzą z niższych pięter systemu aferentnego do odpowiedniego pola gnostycznego i uruchamiają obwody korowo — wzgórzowe. „Dopóki te obwody są czynne — pisze J. Konorski — dopóty trwa pamięć przemijająca danego wzorca bodźcowego”.³²

Na podstawie danych anatomicznych wysunięto teorię rewerbacyjną dla wytłumaczenia zjawiska pamięci świeżej. Według tej teorii impulsy krążące wzdłuż zamkniętych obwodów neuronowych są podstawą neurofizjologiczną pamięci przemijającej, a długotrwałe krążenie tych impulsów prowadzi do tak zwanego utrwalenia pamięciowego.³³ Badania J. Konorskiego potwierdzają pierwszą część tego twierdzenia, natomiast nie zgadza się on z drugą częścią tego twierdzenia i uważa, że pamięć trwała uwarunkowana jest innymi jeszcze strukturami mózgu.³⁴

Do podstawowych systemów asocjacyjnych zalicza się wrodzone i nabyte. Wśród nabytych systemów asocjacyjnych wyróżniamy klasyczne odruchy warunkowe jako szczególnie rodzaj nabytych asocjacji i odruchy warunkowe instrumentalne oraz przekształcanie asocjacji.³⁵ J. Konorski³⁶ wyraża przypuszczenie, że długie drogi w istocie białej półkul mózgowych, które łączą pola gnostyczne, stanowią podłoże anatomiczne i neurofizjologiczne asocjacji między różnymi analizatorami.

d. Funkcje nadawania i odbioru mowy są związane z ośrodkami neurofizjologicznymi, które warunkują prawidłowe funkcjonowanie tych czynności oraz właściwe zachowanie się narządów mowy.

Upraszczając zagadnienie, możemy stwierdzić, że przednie części obszaru mowy w mózgu odgrywają szczególnie istotną rolę w regulacji czynności nadawania mowy, a tylne obszary biorą udział w regulacji jej odbioru. Jednak należy dodać, że jeden i drugi obszar mowy w mózgu bierze udział w obu tych czynnościach: nadawania i odbioru, tylko w bardzo zróżnicowanym stopniu.³⁷

29 Tamże, s. 125.

30 Tamże, s. 485, 486, 477, 478; por.: J. Altman, *Biologiczne podstawy zachowania*, tłum. J. Rodzicki, Warszawa 1970, s. 373-395.

31 J. Konorski, *Integracyjna działalność mózgu*, s. 475, 578, 500.

32 Tamże, s. 475.

33 Tamże, s. 473-474, 476.

34 J. Konorski, *Integracyjna działalność mózgu*, s. 474, 486; J. Altman, *Biologiczne podstawy zachowania*, s. 373-395.

35 J. Konorski, *Integracyjna działalność mózgu*, s. 492-498.

36 Tamże, s. 494, por. s. 242-243.

37 M. Maruszewski, *Mowa a mózg*, s. 292-293.

B. Podstawy środowiskowe genezy mowy i języka

Przez środowisko rozumiemy tutaj zespół czynników warunkujących prawidłowy rozwój systemu mowy artykułowanej człowieka. Dziecko musi się znaleźć we właściwym środowisku społecznym, musi zaistnieć prawidłowy kontakt między nim a osobami dorosłymi, żeby mogło ono nauczyć się języka. Środowisko jest warunkiem powodującym, że dziecko zdobywa mowę przez doświadczenie, mowę, którą posługuje się dane środowisko. Zatem środowisko jest czynnikiem aktualizującym zdolności dziecka uwarunkowane genetycznie do nauczenia się jakiegokolwiek języka.³⁸ Przez środowisko rozumiemy również zespół czynników egzogenno — ekologicznych, w skład których wchodzi czynniki naturalne biogeograficzne i czynniki kulturowe społeczno-ekonomiczne.³⁹ Na zaktualizowanie u dziecka zdolności zdeterminowanych genetycznie do naukania się jakiegokolwiek języka oddziałują przede wszystkim czynniki kulturowe.

S. Szuman w artykule *Rozwój treści słownika dzieci — zagadnienia i niektóre wyniki badań*⁴⁰ wymienia trzy czynniki wpływające na rozwój wyobrażeń, pojęć i słownika dziecka.

a. Czynniki neurofizjologiczny — rozumie się przez ten czynnik procesy neurofizjologiczne wyzwalane przez bodźce słowne stanowiące podstawę neurofizjologiczną tworzenia się języka u małego dziecka. W tym czasie słowa stają się sygnałami sygnałów pierwszego układu (układu przedmiotowego).

b. Czynniki środowiskowy — przez ten czynnik rozumie się środowisko społeczne, całe otoczenie ludzkie dziecka, czynnik ten wpływa na rozwój słownika dziecka, zwłaszcza w początkach jego mowy. Zakres i wielkość słownika dziecka zależy przede wszystkim od środowiska rodzinnego, w którym ono się wychowuje.

c. Czynniki semantyczny — czynnik ten ujmuje te wszystkie procesy, które sprawiają, że dziecko uczy się rozumieć, co dany wyraz oznacza. Dochodzi ono do tego z pomocą dorosłych lub samodzielnie, domyślając się z konstytucji lub kontekstu znaczeniowego danego wyrazu.

Wszystkie te czynniki funkcjonują w rozwoju mowy i języka dziecka w zależności od środowiska społecznego. W wyniku współdziałania tych czynników dziecko zdobywa umiejętność posługiwania się językiem, który występuje w danym środowisku.

Aby dziecko mogło przekazać swoje przeżycia innym ludziom, musi nauczyć się języka, który jest drugim układem sygnałowym. Każda rozumiana przez dziecko nazwa oznacza przedmiot, posiada treść i sens, które w toku rozwoju poznania dziecka mogą wzbogacić się o nowe treści poznawcze odnośnie tego przedmiotu. Zdaniem S. Szumana już na tym

38 Por.: E. Hurlock, *Rozwój dziecka*, red. odpow. B. Hornowski, Warszawa 1960, s. 261-262; S. L. Rubinsztajn, *Podstawy psychologii ogólnej*, s. 557-564; F. Kainz, *Psychologie der Sprache*, t. 2, s. 1-161; S. Szuman, *Rozwój treści słownika dzieci — Zagadnienia i niektóre wyniki badań*. W: *O rozwoju języka i myślenia dziecka*, s. 97-147; L. Geppertowa, *Rozwój rozumienia i posługiwania się przez dzieci pojęciami określonymi przez przysłowki i przymki*, tamże, s. 149-386.

39 Por.: N. Wolański, *Rozwój biologiczny człowieka*, cz. 1, s. 212-287; *Czynności rozwoju człowieka*, s. 207-448; S. W. Ślaga, *Człowiek w perspektywie nauk przyrodniczych*, s. 31-32; N. Daniłowa, *Przyroda i nasze zdrowie*, Warszawa 1988; J. Aleksandrowicz, *Sumienie ekologiczne*, Warszawa 1988.

40 S. Szuman, *Rozwój treści słownika dziecka*, s. 24-27.

etapie, na którym przedmiot otrzymuje nazwę sygnalizującą go, dokonuje się ujęcie rzeczywistości za pomocą drugiego układu sygnałowego.⁴¹

Na podstawie badań przeprowadzonych przez autorów książki: *O rozwoju języka i myślenia dziecka* oraz na podstawie materiału zamieszczonego w pracy: *Wiedza a język*, t. 2: *Język dziecka* można wyprowadzić wniosek, że mowa dziecka i jego słownik rozwija się w zakresie drugiego układu sygnałowego na podstawie doświadczenia zdobytego już wcześniej lub równocześnie, w zakresie pierwszego układu sygnałowego. Rozwój wyobrażeń, wiadomości i pojęć dziecka zależy od otoczenia społecznego, w jakim się znajduje i od tego, o czym się mówi w jego obecności.⁴²

Powyższe spostrzeżenia potwierdzają tezę o dwufazowości rozwoju myślenia dziecka. Pierwszą fazę stanowi myślenie konkretne, obrazowo — ruchowe, natomiast drugą stanowi myślenie abstrakcyjne, czyli językowe.

Dalszy wniosek dotyczy jakości języka zdobytego przez dziecko. Jakość i zakres tego języka zależy od stopnia rozwoju kultury środowiska społecznego, a zwłaszcza środowiska rodzinnego w jakim się ono znajduje.

2. Zagadnienie genezy języka w aspekcie filogenetycznym

Problematyka genezy mowy i języka w aspekcie filogenetycznym jest podejmowana w antropologii przyrodniczej⁴³ i w antropologii filozoficznej.⁴⁴

W pracach z antropologii przyrodniczej prezentowane są badania dotyczące „narządu mowy”. Pod tą nazwą „narząd mowy” rozumiemy podstawy anatomiczne i neurofizjologiczne mowy artykułowanej, a mianowicie: gardło, podniebienie miękkie, jamy rezonacyjne, język, struny głosowe, centralny układ nerwowy. Badania przeprowadzone w ramach tej dyscypliny naukowej dotyczą ewolucji narządów fizycznych mowy artykułowanej, ich filogenetycznego rozwoju oraz czynników i mechanizmów powodujących taki rozwój „narządu mowy”.

Badania z zakresu antropologii filozoficznej, dotyczące zagadnienia pochodzenia mowy i języka, koncentrują się wokół wytworów kulturo-

41 Tamże, s. 21.

42 Por.: *O rozwoju języka i myślenia dziecka*, s. 7; *Wiedza a język*, t. 2: *Język dziecka*, s. 119-280.

43 Por.: W. W. Bunak, *Proischożdenie reczi po dannym antropologii*. W: *Proischożdenie czelowieka i drewnjeje czelowieczestwo*, Moskwa 1951, s. 205-290; E. L. Dubrul, *Evolution of the speech apparatus*, Springfield 1958; E. W. Count, *On the Phylogenesis of the speech function*, *Current Anthropology*, 15 (1974) nr 1 s. 82-90; M. F. Niestruch, *Pochodzenie człowieka*, tłum. P. Bergman, Warszawa 1974; B. G. Campbell, *Human evolution*, London 1967, s. 304-313; *Antropologia*, pod red. A. Malinowski, J. Strzako, Warszawa 1985, s. 115, 116, 141, 398, 150-151; J. M. Dołęga, *Zarys empirycznej fenomenologii człowieka*. *Studia Teologiczne*, 1 (1983) s. 283-300.

44 G. Révész, *Origine et préhistoire du langage*, Paris 1950; A. D. Zdancow, *Wozniknowenie abstraktnogo myszenia*, Charkow 1969, R. Rosiński, *Rekonstrukcja psychiki praczłowieka*, *Przegląd Antropologiczny*, 36 (1970) nr 1-2 s. 229-243; tenże, *Problem mowy artykułowanej we wczesnych stadiach hominizacji*. W: *Z zagadnień filozofii przyrodoznawstwa i filozofii przyrody*, pod red. K. Kłósak, t. 1, Warszawa 1976, s. 169-190; J. Bronowski, *The ascent of man*, Boston 1973; G. Dogiel, *Antropologia filozoficzna*, Kraków 1984, s. 57-65; T. S. Wojciechowski, *Wybrane zagadnienia z filozoficznej antropologii*, Kraków 1985, s. 67-88.

wych człowieka kopalnego i praludzi, ich rozwoju psychicznego. Problematyka tych badań skupia się wokół mowy jako znaku, symbolu, jego znaczenia, uogólnienia, abstrakcji oraz rozwoju potrzeb psychicznych związanych z komunikacją.

Nasze rozważania dotyczą zagadnienia pochodzenia mowy artykułowanej i języka człowieka oraz świadectw kopalnych rozwoju mowy i języka, ewolucji systemu komunikacyjnego ludzi.

A. Świadectwa kopalne rozwoju mowy artykułowanej i języka człowieka

Świadectwa kopalne rozwoju mowy ludzkiej wskazują na powolny rozwój komunikacji i jego etapowość w dziejach praczłowieka. Świadectwa te pośrednio wskazują na występowanie takich właściwości, które warunkują pojawienie się mowy artykułowanej. Do takich pośrednich świadectw należy zaliczyć produkcję narzędzi, wspólne polowanie, świadectwa rozwoju mózgu, świadectwa rozwoju narządów mowy i warunków ich funkcjonowania. Bardzo charakterystycznym świadectwem rozwoju mowy i języka jest kultura naskalna, rysunki, malowidła i rzeźby wskazujące na to, że ich autorzy używali systemu komunikacyjnego, który charakteryzował się pewnym stopniem abstrakcyjności, symbolizmu i uogólnienia. Bezpośrednim świadectwem mowy ludzkiej i języka jest pismo, ale nim się ono pojawiło, mowa człowieka musiała przejść długi proces rozwojowy.

Mowa ludzka, podobnie jak inne właściwości człowieka, nie powstała w jakiejś „puszcie, ale poprzedza ją długotrwały rozwój reakcji dźwiękowych praludzi”,⁴⁵ rozwój długotrwały całego systemu nerwowego wraz ze zróżnicowaniem architektonicznym i funkcjonalnym mózgu oraz rozwój narządów mowy.

Występowanie bródki w żuchwie — wielu antropologów wiąże tę cechę z mową artykułowaną — jest jednym z pośrednich i prawdopodobnych świadectw posługiwania się przez te istoty mową artykułowaną, czyli jakimś systemem językowym. Na marginesie możemy dodać, że bródka w żuchwie stanowi silniejszy przyczep mięśni, które uczestniczą w ruchach organów mowy, a zwłaszcza szczęk i warg.⁴⁶

Absolutnym brakiem bródki w żuchwie charakteryzują się przedstawiciele rodzaju *Pitecanthropus*, natomiast u istot z grupy Neandertalczyka, w podgrupie palestyńskiej występuje bardzo słabo rozwinięta bródka w żuchwie.⁴⁷

U człowieka współczesnego występowanie bródki w żuchwie jest cechą powszechną i jedynie w przypadkach wyjątkowych, u niektórych ras spotyka się osobniki pozbawione bródki w żuchwie.⁴⁸ Zjawisko to wskazuje, że występowanie bródki w żuchwie jest względnym warunkiem mowy artykułowanej.

Spina mentalis — wyniosłość kostna w spojeniu żuchwy jest — zdaniem wielu antropologów — związana ze zdolnością posługiwania się

45 A. G. Spirkin, *Pochodzenie świadomości*, tłum. R. Hekker, Warszawa 1966, s. 103.

46 R. Stopa, *Powstanie mowy ludzkiej w oświetleniu antropologii i językoznawstwa*, s. 458.

47 *Zarys antropologii*, s. 445, *Antropologia*, s. 163.

48 *Zarys antropologii*, s. 445; por.: *Antropologia*, s. 163.

mową artykułowaną. Do niej przyczępione są mięśnie obsługujące język. W paleoantropologii spotyka się tę właściwość już u przedstawicieli Australopithecinae.⁴³ Nie występuje ona u przedstawicieli naczelných, które nie mają zdolności posługiwania się mową artykułowaną.

Używanie narzędzi przez Australopithecinae⁵⁰ nie świadczy, że istoty te posługiwały się systemem komunikacyjnym typu ludzkiego, zdolność ta jednak prowadziła do rozwoju pewnych ośrodków mózgu. Podobnie posługiwanie się ogniem, występujące u niektórych gatunków Pitekanthropus,⁵¹ stanowi nowy czynnik rozwoju mózgu, a wszystkie problemy związane z ogniem świadczą o wyższym systemie komunikacyjnym u tych istot w porównaniu do systemu porozumiewania się jaki występował u Australopithecinae.

W epoce dolnego paleolitu znajdujemy świadectwa posługiwania się narzędziami i ich produkcji, podobnie w epoce paleolitu środkowego,⁵² natomiast dopiero w paleolicie górnym spotykamy — obok produkcji narzędzi kamiennych — wyroby z kości i rogu oraz pierwsze najstarsze zabytki sztuk plastycznych, takich jak: rzeźby, rytownictwo i malarstwo.⁵³ Przykładowo można tutaj wymienić wyroby z rogu zdobione motywem spirali z Insturitz (dep. Basses Pyrénées, Francja);⁵⁴ gliniane figurki nosorożca i mamuta ze stanowiska Pavilovic na Morawach;⁵⁵ ryty koni, niedźwiedzia, renifera, bizona i tancerza w masce z Teyat (dep. Dordogne, Francja)⁵⁶ i z jaskiń: Tuc d' Adoubert, Niaux i Trois Frères (dep. Ariège, Francja).⁵⁷

W kulturze orniackiej wyróżnia się już takie rodzaje rysunku, jak rysunki ryte i proste obrazy konturowe. W kulturze solutreńskiej następuje przejście do malarstwa, a w kulturze magdaleńskiej występują malowidła, ujmujące zwierzęta w ruchu, przestrzenie, a niekiedy w pewnym uproszczeniu. Dopiero w okresie mezolitu pojawia się malarstwo abstrakcyjne i używanie symboli,⁵⁸ co niewątpliwie prowadzi do wynalazku pisma.

49 L. Kuźnicki, A. Urbanek, *Zasady nauki o ewolucji*, t. 1, Warszawa 1968, s. 598.

50 Por.: W. Stęślicka, *Środowisko i domniemany tryb życia australopithecinae na podstawie towarzyszącej fauny*, *Przegląd Antropologiczny*, 19 (1953) s. 351-368; F. Rosiński, *Używanie narzędzi przez współczesne małpy i człowiekowate we wczesnych stadiach antropogenezy*, *Przegląd Zoologiczny*, 13 (1969) nr 2 s. 158-170; *Evolution und Hominisation*, Hrg. von G. Kurth, Stuttgart² 1968, s. 150-175, 230-256.

51 Por.: F. Rosiński, *Rekonstrukcja psychiki praczłowieka*, *Przegląd Antropologiczny*, 36 (1970) nr 1-2 s. 229-243; tenże, *Gigantopithecus i Ramapithecus w filogenezie Hominidae*. W: *Z zagadnień filozofii przyrodznawstwa i filozofii przyrody*, pod red. M. Lubański i S. W. Ślaga, Warszawa 1985, s. 319-334.

52 Por.: G. Clark, S. Piggott, *Spółczesność prahistoryczna*, tłum. S. Wierzbicka-Pawłowska, Warszawa 1970, s. 31-60; H. W. Franke, *Mowa przeszłości*, tłum. K. Kowalska, Warszawa 1966, s. 44-48.

53 Por.: *Zarys antropologii*, s. 366-367; S. L. Washburn, *The evolution of human*. W: *The uniqueness of man*, ed. by J. D. Roslansky, Amsterdam 1969, s. 165-189; G. Clark, S. Piggott, *Spółczesność prahistoryczna*, s. 61-129; M. Pates, *Człowiek i jego środowisko*, tłum. B. Molski, Warszawa 1967, s. 311-317; *Antropologia*, s. 138-142.

54 G. Clark, S. Piggott, *Spółczesność prahistoryczna*, s. 94.

55 Tamże, s. 85.

56 Tamże, s. 85.

57 Tamże, s. 99, 103, 104.

58 H. W. Franke, *Mowa przeszłości*, s. 47.

Zdaniem Witolda Mańczaka⁵⁹ pismo, jego używanie i zastosowanie świadczy o następnym etapie na drodze rozwoju i postępu ludzkości. Pojawienie się języka pisanego, obok istnienia systemu językowego mówionego, ułatwiło przekaz kulturowy następnym pokoleniom. Elementy kulturowe przekazywane następnym pokoleniom przez wychowanie przy pomocy pisma, z jednej strony ułatwiło ten przekaz, a z drugiej strony niezależniało go od pamięci danego pokolenia. Przekaz kulturowy przy pomocy pisma stał się więc o wiele bogatszy treściowo i trwalszy od przekazu ustnego — tylko pamięciowego.

Bezpośrednim podłożem anatomiczno-fizjologicznym artykułowanej mowy ludzkiej jest odpowiednio rozwinięty mózg i aparat głosowy, nazywany często narządem mowy. W rozwoju filogenetycznym mózgu, a właściwej całego układu nerwowego i narządu mowy, brały udział różne czynniki, całe zespoły czynników, czyli mechanizmy, z których jedne miały większy wpływ na rozwój systemu nerwowego, inne natomiast powodowały doskonalenie narządów głosowych.

Rozwój mowy i języka jest ściśle związany ze stadnym (społecznym) sposobem życia.⁶⁰ Przy wspólnym polowaniu, produkcji narzędzi, używaniu ognia wzrastała ciągle potrzeba komunikacji, kierowania, a nawet wymiany doświadczeń, przy jednoczesnym rozwoju odpowiednich ośrodków funkcjonalnych mózgu i doskonalenia aparatu głosowego.

B. Zagadnienie ewolucji komunikacyjnego systemu człowieka

Rozwój systemu komunikacyjnego człowieka i charakterystyka możliwości komunikacyjnych zarówno praczłowieka, jak i człowieka jest podstawą do wyciągnięcia wniosku, że pojawienie się takiego systemu ma charakter ewolucyjny.

Wniosek o ewolucyjnym rozwoju systemu komunikacyjnego człowieka potwierdza historia rozwoju centralnego układu nerwowego w filogenezie człowieka.⁶¹ Rozwój ten prowadzi do wzrostu wagi bezwzględnej mózgu i zwiększenia objętości oraz w kierunku zróżnicowania funkcjonalnego półkul mózgowych, ośrodków korowo-podkorowych, zwiększenia powierzchni kory mózgowej.

Wniosek o rozwoju ewolucyjnym systemu komunikacyjnego człowieka potwierdza również ewolucja narządów mowy.⁶² Należy tutaj wymienić takie procesy, jak wykształcenie bródki w zuchwie, uzyskanie odpowiednich właściwości języka, zwiększenie podniebienia miękkiego, odpowiednie ułożenie jam rezonacyjnych, zwiększenie gardła, pojawienie się przyczepu mięśni obsługujących język, zmniejszenie ciężaru szczęki dolnej — te podstawy anatomiczne mowy artykułowanej pojawiają się na różnych szczeblach filogenetycznego rozwoju człowieka.

Do czynników wskazujących na ewolucję komunikacyjnego systemu człowieka należy zaliczyć następujące:

59 W. Mańczak, *Z zagadnień językoznawstwa ogólnego*, Wrocław 1970, s. 306-307.

60 A. G. Spirkin, *Pochodzenie świadomości*, s. 103-104; G. Clark, S. Piggott, *Spółczesność prahistoryczna*, s. 26-30.

61 Por.: J. G. Szejewczenko, *Ewolucja kory mózgu primatów i człowieka*, Moskwa 1971; J. Kreiner, *Biologia mózgu*, Warszawa 1970, s. 400-437.

62 Por.: E. L. DuBrul, *Evolution of speech apparatus*, s. 39-90; B. Campbell, *Human evolution*, s. 308-313.

- 1° spionizowanie postawy ciała i dwunożny sposób lokomocji, co prowadziło do rozwoju ośrodków wzroku i dotyku w mózgu oraz funkcji manipulacyjnych kończyn górnych;
- 2° używanie i produkcja narzędzi jest czynnikiem powodującym rozwój myślenia przyczynowego, związania przyczyny i skutku, bądź to w konkretnym polu widzenia, bądź to w pewnej formie uogólnienia;
- 3° używanie ognia stało się czynnikiem przyspieszającym rozwój umiejętności kojarzenia przyczynowego, programowania pracy oraz wpłynęło na zmianę jakości pożywienia;
- 4° społeczny tryb życia, zwłaszcza wspólne polowanie wymagały koordynacji działań wielu osobników, z czym wiąże się potrzeba komunikacji;
- 5° rozwój psychiki, więzi społecznych prowadzi do wystąpienia potrzeby rozwoju złożonego systemu komunikacyjnego.

Zespoły tych czynników tworzą mechanizmy ewolucyjnego powstawania mowy ludzkiej. Ewolucja komunikacyjnego systemu człowieka wskazuje na to, że istoty, u których wystąpił taki system komunikacyjny podlegały prawom rozwoju. Można z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić, że właściwości tych istot doskonalily się w procesie ewolucyjnym.

III. CHARAKTERYSTYKA JĘZYKA LUDZKIEGO

Charakterystykę języka ludzkiego przeprowadzimy w oparciu o szereg właściwości tego języka oraz prezentując analizę poszczególnych typów języka.

1. Podstawowe cechy języka ludzkiego

Język człowieka współczesnego charakteryzuje się — zdaniem wielu autorów⁶³ — pewnymi cechami, które razem nie występują w żadnym pozaludzkim systemie językowym. Do tych cech C. F. Hockett⁶⁴ zalicza następujące: dwoistość, produktywność, arbitralność, zdolność do wzajemnej wymiany, specjalizację, przemieszczanie i przekazywanie w ramach kultury, czyli tak zwaną transmisję kulturową.

a. Dwoistość. Właściwość ta oznacza, że językowy system komunikacyjny składa się z dwóch podsystemów: fonologicznego i gramatycznego. Każdy język ludzki zawiera w sobie układ fonemów i morfemów tego języka. Przez fonemy rozumiemy podstawowe jednostki dźwiękowe, z których większość wzięta jednostkowo nie ma żadnego określonego znaczenia. Natomiast przez morfemy rozumiemy najprostsze niepodzielne kombinacje fonemów, mające w danym języku określone znaczenie. Dzięki tej właściwości system językowy człowieka składa się z dwóch podsystemów i przez kombinację stosunkowo małej ilości elementów można

63 Por.: P. Marler, *Animals and man: Communication and its development*. W: *Communication*, ed. by J. D. Roslansky, Amsterdam 1969, s. 23-62; F. Rosiński, *Porozumiewanie się zwierząt a mowa ludzka*. W: *Z zagadnień filozofii przyrodoznawstwa i filozofii przyrody*, pod red. K. Klószak, t. 3, Warszawa 1979, s. 178-221.

64 C. K. Hockett, *Kurs językoznawstwa współczesnego*, tłum. Z. Topolińska, M. Jurkowski, Warszawa 1968, s. 646-655.

utworzyć nieskończoną liczbę wypowiedzi. Właściwość ta umożliwia przekazywanie bogatej i różnicowanej informacji w ramach danego systemu językowego oraz w ramach danej kultury narodu.

b. Produktynność. Cechę produktywności języka określamy jako otwartość systemu — otwartość tę rozumiemy jako nieograniczoną możliwość tworzenia nowych wypowiedzi. Właściwość ta polega na tym, że człowiek może przekazywać zdanie, którego nikt dotąd nie wypowiedział, przy czym jest on zrozumiały przez otoczenie, a on sam i środowisko społeczne nie zdają sobie sprawy z tego zjawiska. Człowiek może swobodnie tworzyć nowe wypowiedzi przez kombinację elementów językowych lub przekształcać wypowiedzi znane, a starym wypowiedziom nadawać znaczenie.

c. Arbitralność. Zjawisko arbitralności językowego systemu człowieka oznacza stosunek między elementami systemu językowego, a oznaczonymi przez nie przedmiotami. Stosunek ten jest arbitralny, konwencjonalny. Nie ma żadnego podobieństwa między znakiem języka a jego denotatem. Wyjątek stanowią niektóre wyrazy dźwiękonaśladowcze, ale i w nich znajduje się element arbitralności.

d. Zdolność do wzajemnej wymiany. Właściwość ta jest związana ze sprzężeniem zwrotnym w procesie nadawania informacji. Oznacza to, że każda osoba uczestnicząca w procesie komunikacji ma możliwość przekazania informacji w danym systemie językowym i jednocześnie ma możliwość jej odbioru w tym samym systemie. Oznacza to praktycznie, że każdy człowiek, posługujący się określonym językiem, może przekazać innemu człowiekowi informację i zrozumieć każdą otrzymaną informację od niego. Zdolność ta może być w poszczególnych przypadkach uwarunkowana lub ograniczona takimi czynnikami jak: wykształcenie, zdolności, choroba, środowisko społeczne, itp. Zdolność do wzajemnej wymiany oznacza również i to, że człowiek nadający sygnał językowy sam go może odebrać.

e. Specjalizacja. Każdy rodzaj porozumiewania się ma na celu pośrednie wywołanie reakcji u odbiorcy. Przy wysokim stopniu specjalizacji pośrednie wywołanie reakcji dokonuje się przez sam system językowy. Inaczej mówiąc, czynność mówienia nie spełnia żadnej innej funkcji prócz komunikacyjnej. System językowy człowieka oznacza się największą specjalizacją w porównaniu do znanych systemów porozumiewania się w świecie zwierząt.

f. Przemieszczanie. Przemieszczanie, albo inaczej przemieszczalność sygnałów dźwiękowych polega na tym, że wypowiedzi językowe mogą się odnosić do rzeczy i zjawisk oddalonych w czasie i przestrzeni. Człowiek potrafi mówić o przedmiotach i zdarzeniach znajdujących się w aktualnym polu spostrzegania, jak i oddalonych w przestrzeni i w czasie. Właściwość ta pojawia się już u dziecka, które jest zdolne uwolnić się od granic najbliższego otoczenia i teraźniejszości.

g. Przekazywanie w ramach kultury. Właściwość tę można określić jako transmisję kulturową lub jako tradycję kulturową. Podstawą tej cechy są dwa mechanizmy: genetyczny i kulturowy. Mechanizm genetyczny umożliwia rozwój systemu językowego w osobie ludzkiej, natomiast mechanizm kulturowy daje możliwość rozwoju określonego systemu językowego wraz z całym dorobkiem treściowym danej kultury.

Wymieniony zespół cech języka ludzkiego występuje tylko w systemie komunikacyjnym człowieka. System ten różni się zasadniczo od systemów komunikacyjnych występujących w świecie zwierząt, ponieważ u

podstaw jego występuje funkcja oznaczenia, która jest podstawą symbolicznej mowy człowieka. Z funkcją tą są związane przede wszystkim takie cechy języka jak: produktywność, arbitralność i transmisja kulturowa. Ponadto wymienione cechy języka wskazują na to, że mowa człowieka jest drugim układem sygnałowym. Mowa ta jest słownym układem sygnałów oznaczających podniety (bodźce), należące do pierwszego układu sygnałów oraz związki jakie zachodzą pomiędzy źródłami podniety pierwszego układu w środowisku.⁶⁵

2. Rodzaje języków

Wyróżniając różne typy języków nie chodzi nam tutaj o różnicowanie języków etnicznych, ale o wyróżnienie języka naturalnego, języka naukowego i sztucznych systemów językowych.

a. Język naturalny.⁶⁶ Jak pamiętamy z definicji języka, jest on systemem znaków służących między innymi do komunikacji międzyludzkiej. Język, który zdobywamy w toku naszego rozwoju ontogenetycznego, jest systemem znaków, przy pomocy którego zapisujemy całe nasze doświadczenie teoretyczne i praktyczne, wewnętrzne i zewnętrzne, przy pomocy języka opisujemy otaczający nas świat kulturowy i przyrodniczy. Trudno tutaj wchodzić w zagadnienie różnicowania języków etnicznych. Na marginesie tego zagadnienia możemy zauważyć, że biblijne wyjaśnienia tego problemu dla ludzi współczesnych na pewno nie zadowala. Niemniej fakt różnicowania języków świata jest oczywistym i z jednej strony utrudnia komunikację międzynarodową, a z drugiej strony prawdopodobnie jest on jednym z ważnych czynników tożsamości kultury poszczególnych narodów. Być może odrębności kulturowe i subtelności niektórych elementów kulturowych są wynikiem stabilności narodowych systemów językowych.

Mimo tej stabilności narodowych systemów językowych zauważamy w językach naturalnych rozwój form fonologicznych, gramatycznych i semantycznych w większych przedziałach czasowych. Wraz z rozwojem kultury poszczególnych narodów, nauki i techniki rozwija się również język zwłaszcza, w zakresie słownictwa.

b. Język naukowy.⁶⁷ Jednym z celów badań naukowych jest powinność przekazywania rezultatów tych badań ludziom współcześnie żyjącym i przyszłym pokoleniom. Podstawą możliwości przekazu osiągnięć naukowych jest język naukowy, który w wielu naukach jest zbudowany na podstawie języka naturalnego. W języku tym występuje dużo terminów specjalistycznych, ściśle określonych pod względem treści i zakresu, funkcjonujących tylko w jednej dziedzinie naukowej. Ponadto w języku naukowym występuje dużo elementów logiczno-metodologicznych, tak charakterystycznych i trwałych we współczesnej nauce. Takie cechy języka naukowego jak: ścisłość, zwięzłość, w miarę możliwości jednozna-

65 L. Korzeniowski, *Zarys psychiatrii*, Warszawa³ 1979, s. 27; *O rozwoju języka i myślenia dziecka*, s. 21, 25.

66 Por.: K. Ajdukiewicz, *Język i poznanie*, t. 1, Warszawa² 1985, s. 124, 125, 173, 174, 195-200, 225-227; t. 2, Warszawa² 1985, s. 57; *Logika formalna — Zarys encyklopedyczny z zastosowaniem do informatyki i lingwistyki*, pod red. W. Marciszewski, Warszawa 1987, s. 226, 227-232, 237-239; T. Czeżowski, *Logika*, Warszawa² 1968, s. 121.

67 Por.: A. Menne, *Wprowadzenie do metodologii*, tłum. E. Nieznański. W:

czność jest czymś oczywistym w wymaganiach naukowych. Mimo tych zabiegów w niektórych dyscyplinach naukowych wprowadza się język symboliczny (logika, matematyka) w całości, bądź tylko częściowo. Język symboliczny jest budowany według ustalonych reguł alfabetycznych, syntaktycznych i słownikowych.

W języku naukowym rozróżniamy język przedmiotowy nauki i metajęzyk. W języku przedmiotowym⁶⁸ formułujemy opis przedmiotu badań nauki, oraz prawa, relacje, twierdzenia dotyczące tego przedmiotu badań. Natomiast w metajęzyku⁶⁹ formułujemy treści dotyczące samej nauki, a więc przedmiotu badań, metod stosowanych w tej nauce, języka, metodyki nauki, podstawowej struktury nauki.

c. Język sztuczny.⁷⁰ Przez wyrażenie „język sztuczny” rozumiemy tutaj wszystkie te języki, które są budowane w celu porozumienia się międzyludzkiego i międzynarodowego. Historię i aktualny stan tego zagadnienia Czytelnik znajdzie w pracy M. Jurkowskiego.⁷¹ Należy zaznaczyć, że język symboliczny też często bywa nazywany językiem sztucznym, niemniej należałoby wyłączyć go z tego typu języka, ponieważ występuje on w określonych naukach i stosowanie go ma na celu nie tylko komunikację.

IV. ASPEKTY FILOZOFICZNE JĘZYKA

Wiele zagadnień i problemów związanych z językiem ma charakter filozoficzny. Do takich zagadnień należy problematyka z zakresu poznania ludzkiego, genezy języka w aspekcie filogenetycznym i ontogenetycznym, historii nauki, genezy świadomości i jej relacji do języka oraz filozofii języka. Z tej bogatej problematyki filozoficznej związanej z językiem akcentujemy tutaj tylko zagadnienia systemowego podejścia do tych zagadnień oraz sygnalizujemy problem filozofii języka.

1. Systemowe ujęcie języka

System językowy jest systemem złożonym z wielu podsystemów. W całościowym ujęciu systemowym należy uwzględnić strukturę i funkcję języka, jego funkcjonowanie realne i „żywe” w świadomości poszczegół-

Miscelanea logica, t. 2, Warszawa 1985, s. 129-130; T. Czeżowski, *Logika*, s. 122.
68 Por.: K. Ajdukiewicz, *Język i poznanie*, t. 2, s. 108; *Logika formalna*, s. 145, 217.

69 Por.: K. Ajdukiewicz, *Język i poznanie*, t. 2, s. 108; *Logika formalna*, s. 145, 217.

70 Chodzi tutaj o języki sztucznie budowane na wzór języków naturalnych w celu wykorzystania ich do komunikacji międzynarodowej. Z tej grupy języków należy wyłączyć języki symboliczne funkcjonujące w języku naukowym.

71 M. Jurkowski, *Od wieży Babel do języka kosmitów*, Białystok 1986.

72 Por.: *Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych*, s. 105-106; J. Bańczewski, J. Pogonowski, T. Zgółka, *Wstęp do językoznawstwa*, Poznań 1982, s. 73-76.

73 Chodzi tu przede wszystkim o prace następujących autorów: B. A. Russela, J. Salamuchy, J. Łukasiewicza, E. Nieznańskiego.

74 Mam tutaj na uwadze prace przede wszystkim: R. Carnapa i K. Ajdukiewicza.

75 Por.: J. Życiński, *Język i metoda*, Kraków 1982, s. 85-87; tenże, *Teizm i filozofia analityczna*, Kraków 1985.

nych osób oraz w funkcji komunikacji, dialogu, dyskusji. Następnie należy podkreślić w tym ujęciu funkcjonowanie języka jako systemu znaków poza podmiotami oraz ujęcie języka jako mechanizmu dziedziczenia kulturowego poszczególnych narodów. Nadto należy zauważyć, że język jest jednym z mechanizmów rozwoju osobowości człowieka i jest czynnikiem rozwoju kultury danego narodu.

Rozróżniamy systemy otwarte, względnie odizolowane i zamknięte. Ujmujemy system językowy jako otwarty. Każdy system otwarty ma swoje otoczenie, z którym istnieje w określonych relacjach oddziaływania. Otoczeniem systemu językowego jest wszystko to, co znajduje się poza systemem językowym, a mianowicie:

- a. Kultura danego narodu: sztuka, nauka, technika;
- b. Środowisko przyrodnicze: regionalne, kontynentalne, ziemskie i kosmiczne;
- c. Kultura regionalna w skali globu ziemskiego;
- d. Kultura międzynarodowa.

Otoczenie oddziałuje na system językowy w kierunku rozwoju słownictwa, powstawania nowych pojęć — nowych nazw, modyfikacji fonologicznych wyrażen językowych, modyfikacji semantycznych znaków językowych. Również system językowy reaguje na zmiany zachodzące w otoczeniu kulturowym i pod wpływem działalności człowieka na modyfikacje środowiska przyrodniczego.

System językowy i jego otoczenie możemy rozpatrywać w ramach jednej osoby, jednego narodu, jednej grupy etnicznej lub językowej, jednego typu kultury, jednego kontynentu lub globalnie — w ramach całego świata ludzkiego. Zatem w ujęciu systemowym problematyki języka ujmujemy go jako system złożony z całym bogactwem złożoności wewnątrz systemowych oraz z otoczeniem, w którym występuje kultura ludzka i środowisko przyrodnicze. Równie należy uwzględnić interesujące badania tego zagadnienia dotyczące aspektu historycznego systemów językowych i otoczenia.

2. Filozofia języka

Wyrażenie „filozofia języka” w nazewnictwie polskim wchodzi zamiast wyrażen „filozofia analityczna” lub „filozofia lingwistyczna”.⁷¹ Wyrażenia te oznaczają kierunek filozoficzny, według którego zadaniem filozofii jest analiza formalna i lingwistyczna następujących typów języka:

- a — języka filozoficznego,
- b — języka naukowego,
- c — języka potocznego.

W analizie tej stosuje się przede wszystkim kryterium sensowności zdań określonego typu języka. Stąd też prowadzono badania w kierunku logicznej krytyki tradycyjnego języka filozofii i w kierunku uściślenia tradycyjnej problematyki filozoficznej. W zależności od przedmiotu badań tego typu filozofii, w zależności od określonego typu języka, możemy wyróżnić następujące typy analizy:

- 1° — analiza prowadząca do konstruowania języków sformalizowanych w celu uściślenia tradycyjnej problematyki filozoficznej,⁷²
- 2° — analiza skupiająca się na przekładzie tradycyjnych problemów filozoficznych i współczesnych na język semantyki logicznej.⁷³

3° — analiza uściślająca tradycyjne pojęcia filozoficzne i współczesne w oparciu o analizę języka naturalnego.⁷⁴

Minimalistyczny nurt w filozofii języka, sprowadzający całość zagadnień filozofii do analizy formalnej i lingwistycznej określonego typu języka, wydaje się być mało uzasadniony i przekonywujący. Niemniej należy podkreślić tendencję w badaniach filozoficznych, wynikającą między innymi z programu filozofii języka, w kierunku troski o ścisłość języka filozofii w różnych jej dyscyplinach.

ZAKOŃCZENIE

Zaprezentowana tutaj problematyka języka nie pretenduje do ujęcia kompletnego i wyczerpującego. Wskazuje jednak na bogactwo i złożoność tej problematyki w różnych aspektach oraz na potrzebę kontynuacji badań nad językiem w różnych kierunkach. Potrzebę badań naukowych nad językiem potwierdza współczesna sytuacja społeczna w skali narodu i w życiu międzynarodowym oraz w różnych płaszczyznach działań i zachowań człowieka. Sytuacja ta, to przede wszystkim czas dialogu, porozumienia i ekumenii zarówno w poszczególnych narodach jak i w życiu międzynarodowym. Dlatego badania nad językiem są w centrum zainteresowań uczonych i różnych ośrodków naukowych w Polsce i w świecie.

IN THE WAY OF ELEMENTARY ISSUES OF LANGUAGE

Summary

There is analysis of four problems in the content of the article: definition of language, genesis of the faculty of speech and language, characterization of human language and some aspects of the philosophical language.

In the problems of genesis of the faculty speech and language there is emphasis of the ontogenetic and philogenetic aspect of their formation and development.

The biological and environmental principles are shown in the ontogenetic aspect, while in the philogenetic aspect, it is said about fossil evidences of the development of the faculty of speech and language and the evolution of the communication system of the man.

The elementary attributes of language are presented not only in the characteristic of human language but there is given the characteristic of principal types of language as well.

An system expression of this problem and the philosophy of lanaguage are signalled in the philosophical aspects.